

BARTA JÁNOS

EGY KÜLÖNÖS IRÓ SÖTÉT VILÁGA

(Számvetés Tolnai Lajos körül)

(Második közlemény)

Elbeszélő technikája

Nézzük meg most ezt a háborgó, lobogó epikust művészetének külső, technikai-műfaji oldaláról: figyeljük meg a belső hullámverésnek formai tükröződését. Talán csak azért, hogy a viszonyítás elemzésünket megkönnyítse, idézzük fel az objektív nagyepikus hagyományos, klasszikus ideálját: ő az, aki kívüláll a cselekmény menetén és fölötte áll szereplőinek; éles, elemző szemmel lát, megőrzi az empirikus epikai perspektíva egységét (legalábbis uralkodó szint gyanánt), és higgadtan, egyenletesen halad közlésében — mozzanatról mozzanatra. Előbb már idéztem Arany követelményét: az olvasónak „rá kell feledkeznie” a mű világára — s ha esetleg nem írott epikát, hanem szóbeli, népi mesélőt képzelek is el —, a mesélő a maga személyében nem fontos, csak mint mesélő válik érdekessé.

Tolnai túlnyomórészt tartja magát a harmadik személyes közlésmódhoz; egy-egy elbeszélését mondja el első személyben (*Hogy a tojás? Éhes a haza!*), de szerepe itt sem megy túl a szemtanú, közvetítő elbeszélőn; ami történik, nem ővele történik. Mégis, olyan epikus ő, akit minduntalan előntenek a szubjektív hullámok, aki nemcsak mint ihletett epikus, hanem a maga empirikus személyével, féltve őrzött sebeivel és sérelmeivel van jelen elbeszélés közben. Már idéztem néhány példát, ahogy valósággal „kiszól” a regényből az olvasóhoz. De olykor ugyanúgy belép az író a szereplők közé: akivel rokonszenvez, attól nem sajnál egy-egy közvetlen jótanácsot, figyelmeztetést: „különb, tisztes ősz férfiú, ne csak arra gondolj, amik aggodalmat okoznak szerető atyai szívednek, hanem a szép jövődre is, mely az új mezővárosban, a szép rokonságban kedves leányodra vár. Igen, erre is jó gondolni.” Az *urak* tiszteletesének szól ez, de mintha a malícia is öltögetné a nyelvét: később megtudjuk, milyen szeretettel fogadja az új rokonság Bokros András feleségét. — „Megjött a legkedvezőbb alkalom. Fordulj egyet, csak egy kicsit fordulj, amekkorát egy szűk udvaron a megrakott terhes szekér: s az élet ismét zavartalan, áldásdús folyamatot vesz”. A *polgármester úrnak* szól ez a jótanács, s könnyen rájövünk a funkciójára is, ha hozzáolvassuk azt a hosszabb kioktatást, amelyben Tarczali Tamást részesíti: hogyan kellett volna a saját maga fogadtatását megszervezni. (1962-es kiadás 90—91. l.) A jótékony oktatásból a gúny kísérő hangját halljuk ki, amely Marosvásárhelynek és személyes ellenfeleinek szól. Tolnai itt is azért töri át a hagyományos elbeszélő formát, hogy pörölgjön sorsával és embertársaival — a maga vélt vagy valódi igazáért.

Pozitív vagy rokonszenves hősei iránt olykor őszinte lírai részvét buggyan ki belőle — van ebben valami a romantikus eposz és ballada hagyományából. „Merre, Ozul, haragos kúnok fejedelme, hadaddal?” — kérdezi hőst Vörösmarty. „Márton Sándor, menj fel, állítsd meg a sorsot, hátha csak egy szavadba kerül?” — biztatja hőst Tolnai. S az ilyen részvét olykor szélesebb hullámokat ver; a nagyravágó Bokrosné végigviszi a rangkórság, a pazarlás, az öncsalás, a fokozatos lezüllés kálváriáján, de amikor szegény öregasszony halálát érezve kitagadott fiánál keres menedéket, mintegy maga kíséri el odáig:

„Eredj, fordulj be szegény öreg asszony bátran, ne szégyeld, hogy rongy cafat rajtad a ruha, ne szégyeld, hogy a szemed közé néznek; ne tudd most, hogy csak csontod, bőröd, mint egy hánytvetett özvegy asszonynak, s hogy a régi díszből, méltóságodból még csak

egy szemecske sincs se testedben, se lelkedben. Szállj le, köszönj vidáman, úgy illik, ahol jó elébed fiad, András ; vagy sirj és áruld el : fiam, gyermekeim, én nyomorult vagyok, igen, igen, nyomorult, ne verjete ki, hadd halok meg itt a szülőtte földön, hadd fekszem az uram mellé, hadd nyugodjam ott, ahol a többiek porlanak !”

Őszinte, emberi líra ez — de vegyük észre benne az őszönös epikus rejtett művészetét is: személyrajzot és helyzetképet olvaszt bele az érzelmes megszólításba —, azaz jól tudja, hogy voltaképpen most is olvasójához beszél.

Ilyen részletek, s még sok, amit nem idézhetünk, elhíhetővé teszik azt is, hogy Tolnai valóban elbeszélőnek született, olyan értelemben is, hogy mestere az elbeszélés szűkebb értelemben vett technikájának. Ezt nem árt külön is hangsúlyozni és kifejteni; olyan sok selejtet írt, s jobb alkotásait is annyira átszínezi a nem-epikus elem, hogy alig figyelünk elbeszélő technikájának sűrűn kibukkanó mesteri fogásaira. A figyelem elterelésében része van annak a Tolnai-képnek is, amelyet haladó irodalmi hagyományunk már elég korán kialakított; Ady Endrétől kezdve Tolnai a nagy igazmondó, a nagy leleplező; hogy milyen művész, az alig érdekelt valakit.

Említettem már, hogy nála az elbeszélés hagyományos alapszintjét, az epikus közlést ritkán találjuk meg a maga tisztaságában; amikor ábrázol, többnyire értékel is: Czillei Béláról: „nyújtózkodott, mint a drága vizsla, kevélyen és utálatosan”. — A *polgármester úr*-beli örmény doktornak „félíg tátva volt a piros szája és mosolygott, mint a buta és gonosz embernél szokott ez lenni, ki szeretné, ha becsületes embernek tartanák, de ezt maga is alig meri reményleni”. (161. l.) „A főfő intézők, a hatalmas kocsmárosok, a még hatalmasabb és dőlyfősebb takarékpénztári örmény igazgató, ki atyafisága vállairól kormányozta jöttment uzsorás nemzetségével a bennszülött ősi székelyt, ott ülnek a tanácsház előtt, és gúnyos megjegyzésekkel nézik, hogy a polgármester, íme, most is kivel árulja a város ügyeit.” (uo. 101. l.) Ez így, önmagában, Tolnai arányaiban alkalmazva, unalmassá válik.

Elviselhetővé, helyenként művészivé az teszi, hogy Tolnai gyakran él a tükröztetett ábrázolás eszközével. Leginkább azzal, amit immár hagyományosan átképzelésnek, átképzeléses előadásnak szoktunk nevezni. Az író beszél valamelyik szereplőjéről, bent van valamilyen jelenetben, s egyszerre valami kettőshangot veszünk észre: ő beszél és mégsem ő, belesiklik a szereplő tudatába, s hagyja őt monologizálni, kitérülközni. Az író szeme kétfelé vág: akit így beszéltet, azt egyszerre mutatja meg kívülről — és úgy, ahogy az illető önmagát látja.

„S előre igen gyönyörködött egy csomó vén dámabarátnéja irigy tekintetében. Azt a kérdést is fölvetette, hogy e szép fiatal embert kinek fogja elkommendálni. — Varga Marinak? nem, az nagyon elbizná magát a paraszt nemzetségével, Starker Eliznek, a gazdag kereskedő egyetlen leányának — annak is sok lenne a szerencséből ; választani fog a Sándor-leányok közül, azok jók, kedvesek, nem, mégsem ; azok közül sem fog választani, mert az apjukkal egyszer szemben állott, pedig Ágnes megérdemelné, nagyon jó és okos lány és alázatos, nem kevély, de ha az apjával perben állott ; máshova megy, falura, vagy Madarasra, Karcagra, Túrra, Körösre, Kecskemétre — egy perc minden ösmerőségét boldoggá akarta tenni a csodálatosan kedves fiatalemberrel. Végre megállapodott egy pontnál — hátha ő maga — nos, miért ne? Gazdag, javabeli ; — nem volt-e már effélékre eset? Óh igen, százszor, ezer-szer. És ha minden vagyonomat reá hagyom — mondá magában — ezért, ekkora szerencséért nem teheti-e meg? Hiszen úgy eltartanám, hogy egy hercegné sem különben.”

Tolnai egy új erényével ismerkedünk meg: az elképzelt beszéltetés életszerűségével, a szélesen kibontott belső vitatkozás meggyőző erejével. Persze vegyük észre a látszólagos hevenyészetségben a művészi irányítást és a sűrítés erejét is. Voltaképpen nem a „lélekrajz” számít, hiszen Tolnai egész-jellemeinek a lelki élete is elég sematikus; inkább a kettős perspektívával űzött játék. Ennek viszont más eszközeit is megteremti hébe-hóba.

Márton Sándor szakított menyasszonyával, de megnyugodni nem tud; külső és belső énje között drámai dialógus alakul ki:

„De odabent a szívnek minden elfojtott joga egy percre talpra szökik. És szavakat mond, kemény, metsző, sértő szavakat, melyekre felelni képtelenség.

— Gyáva voltál. —

— Nem, csak szemtelen nem akartam lenni.

— Hűtlen voltál —

— Nem, csak követelni nem akartam.

— Szerencsétlenné tettél egy nőt, kit hidegséged által oda vetettél egy gonosz ember karjai közé —

— Nem — ő utasított vissza.

— Hazudsz!”

Érdekes lelki tükröztetés a következő példa. Márton Sándor László Vilma levelét olvassa. A levél válik beszélőpartnerré, mivel minden mondatára Márton Sándor valamiképpen reagál:

„Légy boldog Sándor — én szerettelek —”

— Ah tudom!

„De ha most más parancsol — legyen meg az ő akaratja —”

— Igen, úgy védi magát a hűtlen mindig — nyögé az ifjú ember — görcsösen szorongatva a levelet.

„Apám azzal fenyegetett, hogy megöli magát, ha Schwindlerhez nem megyek —”

Oh lelkem, család! Menj! Mit védekezni, menj! Miért nem mondtad ki inkább; nem akarok egy szegény doktor neje lenni, mikor méltóságos asszony lehetek — és még báróné! „Tegyen az isten tégedet édes Sándor százszorta boldogabbá, mint engemet tett — és adjon te neked olyat, a ki elfeledtessen engemet —”

Milyen nagylelkű vagy édes Vilma? — Köszönöm!” —

Máskor a valóság és a lehetőség, az álom és ábránd szemlélete felesel egymással:

„— Nos, vidd be ezeket — mondta a miniszter. [Ti. tisztviselőknek, hivatalokba, jellemes ifjakat.]

Nem mondta. Egy miniszter ily bolondságokat nem mond.

De a Jenő báró szive mormogta odabent.

— Nem túrném, hogy a pénzekből a pénztárnok, ellenőr s árvaszéki elnök — kik sógorságban vannak — piszkos uzsorát íznek kéz alatt. Nem túrném, hogy a jegyzők a követválasztási előmunkálatok fejében elkölték a falvak jövedelmeit s mégis ne kapjon orvoslást a panaszkozó helység.

— Oh, hát ne túrd el — mondta a miniszter. Mert egy okos miniszter ilyet ki nem ejt a bölcs hazafi ajkain.

— Nem túrném, hogy a tanfelügyelő egy hitvány gyermekkel dolgoztasson, fogalmaztasson, leveleztessen, gyűléskedjék, elnököltsen, vizsgáztasson — s a nép becsületét, még megmaradt hitét végkép aláássa.

— És volna ilyen gaz férfi! — kiáltá a hatalmas miniszter villámló szemekkel.

Nem kiáltotta és a szemei sem villogtak, az ajkai sem indulatoskodtak, és a finom, csontos kezei is békén pihentek a kanapé magas karjain.”

„András alig várta, hogy egyszer magában lehessen, s az ereszt alatt a lócán kinyugodhassa magát.

A csillagos ég messze ellátzó tiszta világánál éppen odalátott Iszlóra. Örömmel sétált egyet a keskeny hosszúkás, alacsony ebédlő szobában; édes figyelemmel nézegetett sorra minden darab bútort, a kis varróasztalkát, a magas hátú, gyékénnyel kötött székeket s a fekete almáriumot, melyen egy csomó üveg- és porcelán edény tündökölt.

Átlépett az első szobába is, ahol szintén töltöttek egy kis időt, itt is sorra nézegetett mindent: a két kis kőrifaszekrényt, s tetején a nagycsomó fehérített lenvásznat, a finom fehér (olcsók voltak különben) ablakfüggönyöket, a fehér gyolccsal bevont divánt, előtte a kis polituros asztalt, mely sok helyt meg volt már repedve, de mely repedéseket ügyesen eltakarták a különbnél-különféle könyvek s más kedves apró csecsebecsék.

A könyveket, melyeket akkor nem mert fölvenni, most egészen bátran fölvette, kinyitogatta, illedelmesen megforgatta, törölgette az inge ujjával, s úgy tette vissza a helyükre. Egyet szeretett volna különösen megolvasni, melyből Klári kisasszony két-három szép emlékezetet olvasott fel s melyekről azt mondta, hogy ezeket valami Vörösmarty Mihály írta volna.” (Az urak 92. 1.)

„Állj meg, kocsis! Egyszeriben megállj! Levetjük ezt a gazembert, aki be mert furakodni a régi becsületes nemes családokba, ahol még szent a becsület, tiszták az erkölcsök; ledobjuk ezt az uzorást, vérszívót. Cudar! Azt gondoltad: akad közöttünk olyan szemtelen, aki a legutolsó, legrongyosabb leányát is neked adná? Vén szemtelen! Tanuld meg, hogy Erdősök, Farkasleányok nem eladó gubacsok, disznók. Pusztulj!

Ohó! Ki beszél így?

Az volna a bolond, aki így beszélne.”

Parányi példa *A jubilánsokból*: Az öreg Szabó tanító Irénke lánya álmában bokkrétát kapott szerelmétől. „Irénke kinyitotta nagy kék szemeit, odafüggesztette a csillagokra, és mosolygott, édes, boldog mosollyal mutatta fel nekik a gyönyörű, gyönyörű bokkrétát.” (91.)

Tolnai beszéltetésével érdemes volna külön foglalkozni. Kétségtelen — és minden hibája mellett tagadhatatlan, hogy más, modernebb prózát ír, mint a nála tíz-húsz évvel idősebbek; a romantikusok, Eötvös, Kemény retorikus prózáján messze és merészen túlhalad. Sok minden mellett áll ez elsősorban arra, ahogy szereplőit beszélte. Persze, a beszélgetésnek nála szubjektív funkciója is van: a szereplő önleplezése, az író karrikirozó szándéka; de ott, ahol csakugyan beszélgetést akar adni, jól igazodik az élőbeszéd keresetlenségéhez, alacsonyabb nyelvi szintjéhez. Számít a helyzetre, amelyben a beszélők vannak, s éppen ezért gyakori nála a sejtetés, kihagyás, félmondat, közbeszúrás, újrakezdés:

„S ha én, egy hetven esztendő ember, volt törvényszéki elnök — ön azt mondja, a német időben: hát abban — s ha én egy fejedelmi családból eredő szegény báró — lássa ezt se szégyellem — s ha én azt mondom: ön és önök tévednek, mert az az erdő a városé sohasem volt, az eredetileg a Bethleneké volt, akkor elhiheti, hogy nem akarom a tekintetes úr kárát.” (*A polgármester úr*, 44. l.)

Még egy, jellegzetes példa (a Tolnainál gyakori tömegbeszélgetés, „a nép hangja”), ahol az életszerűség már szinte a modorosság hatását kelti:

„Mit mond ahhoz, hogy a polgármester...”

— Engem is fel akartak szólítani, hogy játsszam — vág vissza a nyüstös hölgy —, de tata nem hagyta.

— Ah, mégis botrány... és a leánya is...

— Ah, mégis botrány... nagy botrány...

— Ah, mégis skandalum...

— Ez mégis sok...

— Szemtelenség...

— Cudarság...

— Ah! ah! jeh! jeh! — suhan, mint a láng és árad mint a víz a sok megjegyzés innen is, onnan is.” (*A polgármester úr* 193—194. l.)

Ilyesmikben hajlik is Tolnai kissé nehezebb művészkedésre is: ismétlődő helyzet nála, hogy a jószándékú embert ketten agítálgják, egymást kiegészítve és túllicitálva, egymás szavába kapva (pl. *A polgármester úr*, 286. l.). Az *Eladó birtokok* V. fejezetének egy részében furcsa beszélgetés folyik: az esős éjszakán Clemens úr büntársa, Pörge, hozza az elhajtott állatokat, és beszámol gazdájának, felelget türelmetlen kérdéseire. Ugyanakkor lesik őket, kutya ugatja őket — erre is vigyázniuk kell, erre is reagálnak: furcsa, ide-odacikázó mondataik csaknem színpadi életszerűséggel kapcsolódnak össze: az író egy komplex helyzetet tükrözött a szereplők beszélgetésében, eddig elhallgatott cselekménymozzanatokra világít rá, s előkészíti a cselekmény további alakulását.

Az elbeszélés művészete nagyon sokban a kezdés, a befejezés és az áthidalás, sűrítés művészete. Tolnai itt sem vizsgáljuk rosszul. (Persze, ezek azok a technikai elemek, amelyek bizonyos fokig tanulhatók — s a Tolnai esetében a részletelemek vizsgálata kedvezőbb képet mutat, mintha nagy kompozícióit egészükben nézzük. De az ösztönös epikus véna így is letagadhatatlan.)

Fejezeteit — ebben az egyben van valami mégis a nagyepikai kényelemből — rendszerint messziről kezdi. Egy kis általános vagy személyes eszme-futtatást bocsát előre, megpendít valami elvet vagy tapasztalatot, s a körözés után egyszerre, művészi céltudatossággal csap le az adott helyzetre és szereplőre. Olykor a rövid eszme-futtatás szónoki beszéddé szélesülhet, amelyben méltatja a regény egyes szereplőit, beleszövi saját emlékeit, életének egy-egy motívumát — s csak azután történik valami a fejezetben. Van ebben valami játék is az olvasóval, de meg aztán honnan közelítene Tolnai magateremtette regényalakjaihoz, ha nem a saját haragjának és szatírának felhőiből.

A klasszikus példa: az *Eladó birtokok* IV. fejezete. Maga a fejezet arról szól: hogyan indul el pénzt szerezni Erdős Antal úr, a lecsúszott földbirtokos, és hogyan csapja be a gyarapai ispánt. De milyen művészi vargabetűn át jutunk el egyáltalán odáig, hogy elinduljon! „Ezer apróságra kell ügyelnie egy szép, de már meglehetősen idejét múlt úrhölgynek, mikor bálba akar menni . . .” kezdi, s kaján kozmetikusként a bálba induló koros hölgynek ad tanácsokat két hosszú bekezdésen át. „A bálba készülő koros hölgy aggodalmainál, küzdelmeinél, égető gyötrelmeinél — gondolnám, tízszer nehezebb az eladósodott úr helyzete . . .” ezzel már a téma felé kanyarodunk; most a leendő pénzkérő erkölcsi kozmetikája következik, egy hosszú oldalon át, s még amikor azt olvassuk, hogy „nagyságos Erdős Antal úr útra készül . . .”, akkor is sokáig pezseg még a gúny, villannak fel a készülődés groteszk képei —, amíg végre úton látjuk Erdős Antal urat.

Persze, nem mindig indít ilyen körülményesen; tud ő frappánsabb, drámaibb vagy novellisztikusabb is lenni. Közmondással kezdi *A jubilánsok* III. fejezetét, s egykettőre a színhelyre visz bennünket: „Aki korán kel, aranyat nyer. — Szalmavárott e polgári mondás még keményen tartotta magát . . .” „Mi akar itt lenni már ismét Hármashegyben?” — kezdi *Az új főispánban*; ez az anekdota Mikszáthra emlékeztető hangütése. *A báróné ténsasszony* következő fejezetkezésében figyelhetünk az időjárás-i sablonra, az ebbe bevitt allegorikus második értelemre s az e kettős réven pillanatok alatt kialakuló helyzetképre: „Az ezernyolcszázötvenkettedik év utolsó napjaiban, jóllehet derekasan tartotta magát a tél: mégis enyhült már annyit az idő, hogy az állami csend, rend és béke szerencsétlen felforgatóit nem hurcolták mindig a katona-fogházba, hanem a kormány belenyugodott, hogy csak vigyék hát a nagykakasdiak saját városházi tömlőcükbe . . .” Olykor aztán minden teketóriát mellőz: „Szilárd magatartású, kis, gömbölyű, díszes feketébe öltözött úriember halad egy magas szál, sovány, barna arcú, fekete, tollas kalapú úrhölgygel Várhegy főutcáján” — és már beszélgetnek. (*A polgármester úr* I. része II. fejezetének legeleje.)

Az epikus nincs annyira a történet folytonosságához és folyamatosságához kötve, mint a hagyományos drámaíró. Nemcsak a fejezetközökben, a fejezet folyamán is meggyorsíthatja a cselekményt; napokon, éveken átsiklik néhány szavas utalásokkal. Ha két egymás után következő fejezet szorosan kapcsolódik egymáshoz, a bevezető átmenet csupán ennyi: „Eltelt néhány nap . . .” Egyébként igen változatosan tudja az idő múlását kifejezni:

„Hónapok teltek el azóta — a nagy és országos események hoztak reményt és csalódást a nemzetre, hogy az öreg Harkai bácsi felolvasta előttük azt a felséges szép levelet, és karácsonyi vigaszul elmagyarázta kis családjának, hogy a fennvaló isten is csak rendre hozott el mindent, és bizonyosan így fog tenni most is. — No és mit hozott el?” — ezzel az áthidalással kerül sor *A báróné ténsasszonyban* néhány eltelt hónap eseményeinek jelzésére. „Eljött az ősz, betakarítottak, leszüreteltek mindenütt, s egyszer csak egy hideg ködös vasárnapon hirdetik ám a templomban . . .” *Az urak* előző fejezete nyáron játszódtott. „A szegény Bokros Andrásék maguk maradtak a temetősi kis zsellérházban, év év után suhant el fejük fölött, mint annyi mások feje fölött.” (Ugyanott). „Azalatt, míg a nagy boldogságban a fiatal pár egyszer-egyszer azt is beleszötte a beszélgetés kellemes folyamába, hogy a látogatásokat hol is kezdjék meg voltaképpen — eljött a vasárnap.” (Uo.) A néhány szó egy hét elmulását jelzi. Találunk olyan példát, ahol a sűrítés nagyfokú, rá jellemző expresszivitásával kitör a realizmus keretei

közül: „Mint a halálraftéltnél ahogy egymásra törve sietnek a napok, hogy aminek meg kell történnie, előbb megtörténjék: az a kimondott kedd is oly lélekszakadva futott Nagy-Kakasd felé.”

Most már csak néhány jelzésszerű példa a fejezetzárások tolnai változataiból:

„A nagylelkűség varázshatását senki sem tagadhatta el. Úgy tetszett, a sovány markú szegény hivatalnokok mélyebb tisztelettel tekintettek arra az emberre, akinek adnivalója mindig van, s aki soha senkit el nem utasít. Honnan veszi azt a sok pénzt? Bolond, bolond. Majd kiábrándul.” (*A polgármester úr.*) Az anonim átképzelés pillanatképben láttatja velünk a tűnődő hivatalnokokat. „Ha látott már valaki egy nagyon szomorú szegény ifjút, és ugyanakkor látta annak hasonló lelkű atyját is, akkor ezt a fejezetet befejezhetem.” (*A báróné ténsasszony.*) A hangulati lezárás és a befejezés tudatos jelzése érdekesen olvad össze. — Úgy látszik, a nyitott vagy poentírozott befejezések állnak hozzá legközelebb: „ — Szerencsés jubileumot, örvendetes jubileumokat. — Ragyogott a nyári nap, két öreg szem előtt, mégis sohase volt a nagy piac ilyen sötét.” (*A jubilánsok.*) A megcsúfolt tanítópár keserűsége rezeg tovább a fejezetvég kontrasztjában. — A Párizs-egylet várhegyi bevonulásának tömegjeleneit zárják le *A polgármester úr* I. részének utolsó mondatai:

„ — Hát aztán mit csinálnak ezek most itt ennyien, a nagy munkaidőben? — Kiáltja egy törpe ács, a sok hatalmas szál ember közt válogatva.” A kívülálló szemlélő éles megjegyzése egyszerre valami leleplező ellenérzést pattant ki a haszontalan ünneplők ellen.

Tolnai elbeszélőművészetét tehát egyáltalán nem kell leértékelni. Az elmondottakhoz, különösen a korábbi művek alapján, hozzávéhetjük az analitikus technika olykori alkalmazását, az ötletes expozíciót, az előzmények sejtetését vagy tükröztetett közlését párbeszédekben, visszautalásokban.

Realista író-e?

Amilyen különös, diszharmonikus jelenség Tolnai önmagában, annyira nehéz feladat őt a kor összefüggésébe beállítani, az irodalmi irányok és áramlatok keretébe befoglalni. Pláne hogyha nem címke-felragasztás és barbár beskatulyázás az, amire törekszünk. Hova tegyük tehát végül is Tolnait? Akkor, amikor marxista irodalomtörténetírásunk a magyar kritikai realizmus vonalát kezdte kutatni, könnyű volt Tolnaiban műveinek felháborodottan bíráló jellege folytán ennek egyik főalakját vagy legalábbis úttörőjét látnunk; a kutatók örültek a „hídverésnek” Eötvös és Móricz között. Valami mégis hibázhatott ebből a hibából, mert ugyanakkor hol működésének egészére, hol csak egyes elemeire a „naturalista” megjelölést is alkalmazták. Marxista irodalomtörténeiszainknek ezek a korai rendszerezései nem épültek sem a realizmusnak, sem a naturalizmusnak tudományos fogalmára, sem Tolnai alkotásainak elmélyült elemzésére. A közhelyszerű megállapítások ismétlése helyett, a jelen elemzések és a realizmusnak egyéb írásaimban kifejtett fogalma alapján megpróbálok a kérdést újból fölvetni.

A kiinduló szempont: a valóság tudat szempontja, a realizmus nagy birodalma felé utal bennünket. Nem hiába nőtt fel Tolnai a XIX. század második felében, »valóság« számára az, ami a mindennapi tapasztalásban adva van és igazolható. Közelebről az a fontos, hogy a letűnőben levő romantika transzcendens sejtelméi, babonás-misztikus vagy tündéries-egzotikus valóságelemei már kihaltak nála. Rikítóan érezzük ezt az újszerűséget, ha nagy és akkoriban döntően népszerű kortársával, Jókaival mérjük össze. Tolnai két lábbal a korabeli magyar élet talaján áll — sőt, nem is tud egyetlen művében sem anyagért vagy témáért máshova fordulni. (Ez nem zárja ki a romantikus irodalom kellékeinek és motívumainak előfordulását.) Bonyolódik a helyzet, ha műveinek konkrét világképét vesszük tekintetbe. Mint már kifejtettem, döntő tényező nála a valóságélménynek, a világképnek igen erős stilizálása. Maga az ezzel járó leszűkítés, az életanyag redukálása már problematikus lehet a realizmus szempontjá-

ból. De a világrépet valójában az erőknek és a motivációnak valamelyes rendszere is jelenti; közösségi, egyéni, természeti, eszmei erők küszködnek, áradnak, apadnak valaminő egységes szövevényben. Megvan-e Tolnainál a világrépek ez az objektív struktúrája? Ilyen szempontból anarchikus világ az övé; nem azért, minthogyha egyáltalán nem volna konstans erő benne, az emberi gonoszság és erkölcstelenség eléggé szilárd eleme; de éppen azért, mert ezt a motívumot elszigetelően kiemeli, a közegellenállásnak mind lélektani, mind közösségi fajtáit teljesen kiiktatja, mégiscsak hiányzik a szilárd keret ebből a világból; az élet, a társadalom az immoralis, hitvány erők, szándékok, ösztönök szabad versenyterévé válik.

Mindebben van erős tagadó indulat és személyesség; felfogható úgy is, mint a Tolnai felléptekor még virágjában levő eszményítő realizmus és hasonlóképpen eszményítő jókaias romantika tagadása és rombolása. Ehhez azonban be kell iktatnunk Tolnai saját gyűlöletét és sértődöttségét. Leleplezni, felháborítani akar, de bántani és megtorolni is. Ez a szubjektív motívum egyre inkább kiszorítja benne az objektív, a mű világából vett motívációt; az empirikus-lélektani motívációt pótolja nála a motiváció a kifejezendő eszme, indulat, értékelés szolgáltatásban; úgy motivál, hogy elképpessen, groteszk, torz hatást érjen el; egy anarchikus világ váratlan esélyeit, meglepetéseit és kiszámíthatatlan fordulatait használja fel egy szubjektív írói szándék megvalósítására. Ez annyit jelent, hogy alkotásainak *kifejező* értékét akarja fokozni; tudjuk, hogy valódi realizmust nem a kifejező, hanem az ábrázoló funkció szokott építeni. Tolnai pedig egy leszűkített világ elég egyhangú valóságselemeit egy szubjektív mondanivaló érdekében, a különleges esztétikai hatások kedvéért önkényesen elszigeteli s az objektív motívációt átgúrja szubjektív hatóerőkkel.

Hasonló kételyeink támadnak Tolnai realizmusa körül, ha a realista művek világrépeknek néhány további konstruktív elvére gondolunk. A realista ábrázoláshoz hozzátartozik a kisebb vagy erősebb elemzés, a nagyfokú egyénítés (ezt már Markiewicz kiemelte), a jellemző eszközök sokoldalúsága, ember és környezet egysége olyan módon, hogy a jellemek, helyzetek, magatartás és cselekedetek levezethetők legyenek a konkrét társadalmi-történelmi körülményekből. Magyarazzam-e bővebben, hogy Tolnai (tipikus alkotásait véve figyelembe) nem elemez és nem egyénít, csak a fitogtató jellemzést ismeri, alakjai és történetei a társadalmi-történelmi körülményektől függetlenül élnek és mozognak, mindig és mindenütt ugyanazon hitvány erők akadálytalan sodrásában?

Ahogy a művészi eszközök területére lépünk, megint csak távolodunk a realizmustól. A megelőző fejtegetésekből és az idézett példákból eléggé kiviláglott Tolnai stilizálásának, halmozó, expresszív jellege, amely időnként a realizmus valóságtudatától is idegen, szimbolikus-allegorikus építőelemeket is befoglal a maga szövetébe. Ha még aztán a már említett, nyilvánvalóan a hagyomány szívóssága és a maga cselekményinvenciójának gyöngesége révén beszivárgó romantikus motívumokat is bekalkulálom: hova tegyem végül is Tolnait?

Egyedi eset ő a kor irodalmában, s egyetlen író még nem alkot irányzatot. Az alapszint, amelyből kiindul, mindenképpen a realizmus, s az ehhez fűződő szálakat nem is tépi el teljesen soha. Szó lehet nála a realizmusra épülő, azt erősen módosító, szinte a realizmus peremére eljutó stilizáló, szatirikus magatartásról és művészetéről. Ha ez az alkotó-egyéniesség kiforrja magát, egységes művészi magatartása a gúny, az ironia, a keserű, megsemmisítő szarkazmus lett volna. Ez létrehozta nála a realizmusnak egy erősen stilizáló végétét, már-már határesetét. A végleteességet jelzik a már elemzett esztétikai hatások: a zord, a groteszk, a torz, a rút, a visszataszító, a tragikomikus. Ezek az irodalom fejlődésében részint vissza, a romantika felé, részint előre mutatnak. Az együttesbe jól illeszkednek be, de a realizmussal már-már szakítanak a művészi eszközök: a halmozó stilizálás, a távlatban-látás, az expresszív felnagyítás és sűrítés, az ironikus karikírozás, a szimbólumalkotás. Mindez, ha tisztán, a perspektíva egységében megvalósul, már nem volna realizmus: az empiria, a tárgyi elemek igazsága nem érvényesül az erős stilizálás miatt. De Tolnainál ez a másik perspektíva csak színezi, noha olykor elég erősen, a stilizáltságában is még realiztikus alapszintet.

Végül is: a realizmus szülötte ő, aki ezt a realizmust erősen túlfeszíti a szatirikus stilizálás irányába; beárasztja a realizmusba a maga szubjektív-kifejező tendenciáit, művészi eszközeiben pedig a modern expresszionizmus előfutára.

Regény, pamflet és emberi tartalom

Irodalmi irányzat és műfaj közt van jelentős összefüggés; nemcsak abban az értelemben, hogy az irányzatnak megvannak a jellegzetes műfajai; maga a műfaj is árnyalhatja az irodalmi irányzatot azzal, hogy érvényesíti a saját speciális valóságigényét, a stilizálásnak, közelítő vagy távolító perspektívának benne rejlő lehetőségét. Tolnai a realizmus reprezentatív műfajait kultiválja: a novellát, a hosszabb prózai elbeszélést s a csábító erejű nagypetikai formát: a regényt. Kisepikai alkotásaiban szubjektivitása és erős stilizáló hajlama háttérbe szorul, ezek nemcsak hogy általában realizstikusabbak, hanem esztétikailag is kerekesebbek, épebbek — még akkor is, ha az ismert elidegenítő hatások színezik őket.

Más az eset nagyobb koncepcióval. A regényforma az ő kezében különös, egyéni átalakuláson megy át. A Tolnai korára már megszilárdult realista regényformáknak erős fellazításáról van szó. Nem is az ismeretes levél-, újságcikk- és verses betétekre gondolok itt elsősorban. (Levélbetét, sőt levélfejezet szerepel az *Eladó birtokokban*, újságcikk és levélbetét *A polgármester úrban* és *Az új főispánban*, újságcikk *A jubilénsokban*, köszöntő rigmus *A báróné ténsasszonyban* és *Az új főispánban*.) Személyes és műfaji szempontból is fontosabb itt az az egyre erősödő lazító-bomlasztó munka, amely egyéniségének fokozódó eltorzulásával, szubjektivitásának bő áramlásával kapcsolatos. Itt már határozottan megfigyelhető folyamatról van szó. A két korai nagyobb koncepció: *A nyomorék* (ezt még ő maga sem hívja regénynek: „Rajzok a falusi életről”) és *Az urak* — szándékban még realista epikát akar adni, s ehhez elég közel is jár, noha az ábrázolt világ erőviszonyai le vannak egyszerűsítve s az emberalakok is mechanikusak, merevek. Az író személyes megbántottságának még nincs jele; nem szubjektív indulatait akarja kiírni magából. Az áruló jel a tíz évvel későbbi, már tizennégy marosvásárhelyi évet hátán cipelő *Báróné ténsasszonyban* mutatkozik. Személyes vallomása is van erről (*A sötét világ* XV. fejezetében), hogy a vásárhelyiek ráismertek Schwindler Gusztáv eredeti-jére, s szerintük az egész város ott mozgott ebben a regényben. Az erdélyi élmények beáramlása, illetve torzító hatásuk nem mindjárt a regény elején mutatkozik. A szorosabban vett Bach-korszak ábrázolása még eszmeiség, cselekmény és emberábrázolás szempontjából egységes; az expresszív színezés ugyan érvényesül, de a mű mégis megáll a maga lábán. De az 1860-as fordulat ábrázolásától kezdve a regény művészi kivitelében határozott törés érezhető. Döntő változás történt — inkább csak ösztönösen — az író szándékában. Innentől kezdve stilizáló, torzító hajlama annyira érvényesül, a művészi ábrázolás helyett annyira az erkölcsi értékrend fejtetőre állítása, a gazság és hitványság diadala harsog, annyira a meghökkentő fordulatokra, az olvasó igazságérzékének provokálására veti magát, hogy az illúzióromboló, kiábrándító meglepetések, átalakulások, írói áradozások megbontják a regény műfaji jellegét. A regény fonalai futnak ugyan tovább — igaz, eléggé elnagyoltan —, de amit az író szíve szerint ír, az már nem regény, hanem *pamflet*.

A pamflet személyek, csoportok, esetleg a társadalom egésze ellen intézett gúnyirat, támadás, a propagatív-agitatív irodalom műfaja. Szereti a szépirodalom, különösen a regény formáit és eszközeit felhasználni, persze inkább csak álcázásul (Szabó Dezső). Nyilvánvaló, hogy más műfaji követelményei vannak, mint a realista epikának. Reális alakteremtést, jellemfejlesztést, motivációt, valószerű környezetrajtot nem várunk el tőle; kell, hogy legyenek benne hiteles vagy hitelesnek látszó részletek, de a hitelesség a mű egészének nem követelménye. A fő művészi fegyver és agitatív eszköz éppen a rendkívül erős torzítás, a célzatos, valószerűtlen túlzás. Műfaji jegyeihez tartozik a kulcsszerűség, ráismerünk valóságos emberekre és eseményekre. Az esztétikai feloldódás mellőzhető. A pamflet már majdnem irodalomalatti műfaj, írója feladja a tiszta irodalmiság igényét.

Tolnai e tekintetben is felemás, egyetlen író (nem az utolsó a magyar regényírók sorában). Azon a térségen sodródik ide-oda, amelyet a realista regény, a pamflet, és sajnos, harmadikként a ponyva lehetőségei határolnak körül. Ezt kell szem előtt tartanunk, ha befejezésül — inkább csak érintve — fölvetjük a kérdést: mennyi emberi tartalmat rejt magában ennek a szaporatollú alkotónak az életműve?

Realista hajlamai alapján, egészükben véve is van műveinek bizonyos valóságfeltáró, dokumentumzerű értéke: állandó erkölcsi látása, normatív indulatai is sodorják a leleplezés felé; ily módon valamennyi kortársához viszonyítva új területeket tár fel, új életanyagot hódít meg, új embertípusokat alkot. Vannak társadalmi problémák és folyamatok, amelyeket ha talán nem is ő vesz észre először, de ő állít az irodalom fénykörébe. Műveinek ezt az ábrázoló kortörténeti értékét ma már nem kell bővebben fejtegetni; elég utalni 45 utáni Tolnai-irodalmunkra, amely egyébbel se foglalkozott, mint ezzel. Társadalmi körképe valóban széles, de ne feledkezzünk el Achilles-sarkáról: a parasztábrázolásról. És ne hallgassuk el, hogy a valóságfeltárás hevével nemigen áll arányban a cselekményinvenció gyatrasága, a helyzetteremtés durva kezdetlegessége, az alakok tipikusig való mélyítésének hiánya. Végül is: epikánk és drámairodalmunk számos olyan emberalakot teremtett, amelyek alkotójuktól elszakadva, a mű zárt világából kilépve, élő, ismerős alakjai nemzeti gondolkodásunknak — különös dolog, hogy Tolnainak egyetlen ilyen alakja sincs —, ha él valami a művein keresztül a fogékony olvasóban, az ő maga, Tolnai, a pap és az író. Az irodalmárok vitatkozhatnak: ki írt hitelesebb regényt a Bach-korszakról: Tolnai-e vagy Jókai: az öreg Garanvölgyi Ádám és Ankerschmidt ma is jobb ismerősünk, mint Tolnai megyefőnökei és behódoló parasztjai, noha Jókait nem is számítjuk realistának.

A kérdés tehát oda tolódik el: mennyi az emberi súlya és mélysége Tolnainak magának úgy, ahogy ez a vulkanikusan szubjektív lélek műveinek ketrecébe zárva megnyilatkozik? Szó lehet itt az érzelmi élet mélységéről, az élet és a morál értékeibe való behatolásról, az intellektus erejéről, amely nélkül igazi nagy tehetség nincsen; mindezeknek persze együttesen, a mű világába beolvadva kell annak mélységét megadniuk.

Hogy fantáziája szegényes, azt nem is kell bizonyítani. Elég az, hogy alakokban-helyzetekben sokat ismétli önmagát, s a rögeihez tapad saját élményvilágának. Innen van az, hogy a világ, amelyet maga körül teremt, szűk és egyhangú világ. Azt is tudjuk, hogy nem az intellektuális vagy világnézeti mélység a főereje, noha satirikus szemléletével együttjár az, hogy szeret általánosítani, valami „egyetemes emberi” szituációra hivatkozni. Emberszemléletének korlátait már említettem; alakjaiból nem csap meg az a vitális erő és féktelenség, mint Móricznál, sem nem érezzük az erkölcsi érzület erejét, meghasonlottságát és küzdelmeit szorongató helyzetekkel, mint Keménynél.

Végül is: a személyes oldalról nézve az érzelmi élet marad meg, mint Tolnai műveinek vívőereje; ez szabja meg műfaját, ez válogatja kifejezőeszközeit. Természetesen, mindjárt a gúny, az erkölcsi felháborodás, az ítélkezés sokféle változatára gondolunk — de nemcsak ilyesmire kell gondolnunk. Szemünkbe ötlük egy-egy áruló részlet: a tárgyiasabb fajtából néhány tájhangulat képe (mint a téli táj *Az urakban*), nála ritka bensőséggel; a gyermekemlékek meleg, fájó visszaidézése a tolnai tájjal kapcsolatban (*Eladó birtokok* I. fejezet) — aztán ugyanilyen visszasoéhajtás Erdély tájaira, de már az emberi bántások elől a természetbe menekült férfi panaszával (*Az új főispán*, a II. kötet elején), másutt meg, Aranyra emlékeztetve, ott eltemetett kis Idunájának elsíratásával (*Eladó birtokok* II. r. 2. fejezet), az otthagytott vidék romlottságának biblikus erejű szimbolizálásával. Sok emberi rútságot halmozott össze, de a fiatal női szépség őt is elfogódottá teszi, mint az *Eladó birtokokban* (I. 2.) a három Farkasházy lány láttán be is vallja; a Clemens fiú és a két szép kocsmároslány ingerkedésére teremt a bájos macska—galamb-hasonlatot — ez is ritka hang nála. E műve éppen azzal emelkedik ki a többi közül, halmozott ponyva-motívumai ellenére, mert egy-egy részlete az élet, a sors, a harcok, a szépség és gonoszság átélésének különös mélységeibe bocsátkozik le. S az utalások

után iktassuk ide szó szerint, búcsúzóul, egy közvetett vallomást, gyűlölködő harcainak lehangoló, de egyszerűen őszinte intermezzóját:

„De Tarczali Tamás urat is (mint még annyi magasabb gondolkodású lelket az emberi nem történetében) most kezdte elfogni az a mély csömör, úgy az egyesek, mint az egyetemleges nép iránt; az a betegségnél lehangolóbb megvetés, mely vakká, sántává, erőfogyottá teszi néhány nap lefolyása alatt a legépebb embert. Piros színét kiszívja, derült mosolyát tuskévé teszi, szavait méregbe mártja, ételtől, italtól elveszi kedvét, s arra a végzetes keresztútra viszi, melynél ha jobbra, ha balra tart — egy az eredmény: az örültek háza vagy a legszánandóbb bukás.” (*A polgármester úr*. I. 16. f.)

No és a gúny, s ennek mozgatói: a megvetés, a harag, a gyűlölet! Ez hullámszik végig művein ezer változatban, nyílt kitörésekben és pszeudotárgyasításban — a szatirikus viszonyításnak, az ironia új meg új perspektívájának, a torzító sugártörésnek kifogyhatatlan áradásában. Itt olykor valóban a diabolikus szuggesztivitás határán jár, hogy példát mondjunk: Clemens János hajnali ájtatosságának, álmodozásainak és az elképzelt feltámadásnak jelenetében (*Eladó bírtokok* I. 5. f.).

Régebben úgy gondoltuk: Tolnai azért nem lett nagy művész, mert gyűlölt. Gyűlölete megzavarta látását, és tökéletlenné tette az alkotásfolyamatot. Most, többet foglalkozva vele, úgy látom inkább: azért nem jutott a művészség tetőpontjára, mert gyűlölete nem volt elég erős és nem volt mindig igazi. Az ember olvassa egyre ismétlődő támadásait, gúnyolódását, csipkelődéseit ugyanazon marosvásárhelyi ellenségek, ugyanazon irodalmi és minisztériumi hatalmasságok ellen: mindig csak Antal László, Gyulai, Szász Károly, Beöthy, Gönczy Pál. Érezzük a szatíra csípését, olykor mulatunk is — csak abba nem nyugodhatunk bele, hogy egy nagy emberi gyűlöletnek ezek legyenek az igazi tárgyai: jövő-menő városi és irodalmi potentátok. Tolnainak az a legfőbb fogyatéka, hogy csak azokat gyűlölte, akik az ő útjában állottak, s nem tudott a gyűlöletnek korában legméltóbb tárgyaiig előretörni — porszemeket, apró figurákat gyűlölt, s nem emelkedett az elvi, hogy úgy mondjuk, »örök emberi« gyűlöletig. Szabó Dezsővel szokták őt, jogosan, összehasonlítani, de ez az összehasonlítás mutatja meg azt is, amiben lemaradt. (Amiben mindketten lemaradtak, azt most nem részletezem.) Nemcsak Szabó Dezső nagy kulturális-intellektuális horizontja hiányzik belőle, éppen a megvetés, a gúny, a gyűlölet elemi erejében, lobogó dinamizmusában nem ér a nyomába. Ahhoz, hogy igazi nagyság legyen, ha már szeretni nem tudott, el kellett volna jutnia kicsinyes féltékenységeitől és gyűlölködéseitől a nagy, teremtő, profétai gyűlöletig.

Utóhang: A Tolnai-legenda

Tanulmányomban Tolnai mint író érdekelt elsősorban; elbeszélő magatartásának, epikus világának és művészi eszközeinek magyarázata kedvéért vettem néhány pillantást emberi egyéniségére. Mégis nem zárhatom le szerény fejtegetésemet anélkül, hogy életrajzának, konkrét viszontagságainak és politikai magatartásának hagyományos megítélésével kapcsolatban kételyeimet legalább futólag ki ne fejtsem. Úgy érzem, hogy adatszerű tudásunk róla Gergely Gergely terjedelmes monográfiája után is hézagos; ismert utalásoknak nem jártunk utána, s a tisztázott tényeket se állítottuk természetes összefüggésbe. Ezúttal Tolnai életének azokra az éveire szorítkozom, amelyek 1884-es Pestre-költözködése után következnek; ezt a fejezetet Gergely Gergely különösen elhanyagolja; mellőz ismert adatokat és jellemzéseket (Förhécz), új kutatásokat alig végez, s folytatja elődeinek azt a hibáját, hogy a színté maguktól feltolódó kérdéseket sem veszi észre.

Tolnai nemcsak író volt és nemcsak visszavonultan alkotott. Még Pesten, látszólag visszavonult és magános éveiben is, társadalmi szerepre vágyott, sőt szerényebb fokon játszott is ilyen szerepet. Ennek részleteit tisztáznunk kell; enélkül társadalmi-politikai maga-

tartása, sőt műveinek társadalmi mondanivalója is homályban marad. Persze, forrásunk nincs sok. A *sötét világ* forrásértékét már Gergely Gergely is illeti némi jogos kritikával. Mégis, ha nézem azt a naiv, talán az öregedésből érthető önleplezést, amely belőle sugárzik — alapjában véve, a tények zömében hitelesnek fogadom el. Biztosan érvényesül benne az ember feledékenység, amely kihagyásokra és időzavarokra vezet, s az író stilizálása, amely nemcsak barátainak és ellenségeinek jellemzésében, harcainak irányzatos bemutatásában, hanem megint elhallgatásokban, homályba burkolásokban mutatkozik. Mindenképpen szükséges további források felderítése. Ilyenekül, sajnos, a leghálátlanabbak: a kor napilapjai és irodalmi folyóiratai kínálkoznak; azokról főként a fővárosi politikában szerepet játszó korifeusokról, akiknek baráti köréhez számítja magát, s azokról a politikai-irodalmi eseményekről, amelyeknek részese volt, csakis innen lehet közelebbit megtudni. Én magam csak egy témakör felől kutattam, de ez is megerősített abban az érzésben, hogy Tolnai alakja körül a magyar irodalomtörténetírás legnagyobb szabású legendaképződése zajlott le, amelyből az alig létező magyar irodalomszociológia is tanulhatna.

Minden 45 utáni Tolnai-méltatásunk, valamennyi elő- és utószó idézi Ady 1902-es nekrológjának azt a néhány mondatát: „Nem volt semmi bűne, csak különb volt, mint a többi . . . Mellékesen pedig legelső írómberre volt az országnak, és még ezt meg is bocsátották neki . . . De hogy látni és beszélni mert, ezt nem bocsátották meg soha . . . Ő a legnagyobb költő, leg-radikálisabb reformátor s legbecsületesebb, mert legőszintébb újságíró, kiadta páráját agyonhajszolt vadként.” A *Magyar Pimodán* egy célzása (a korabeli irodalmi és érvényesülési viszonyokra panaszkodva: „Ezek olcsó panaszoknak látszanak, néhai Tolnai Lajoshoz se illetet karakánóságoknak”) arra vall, hogy hallhatott Tolnai számos jeremiájáról — de hogy műveiből konkrétan mit és mennyit ismert, az fölötte kérdéses. Régen elfeledett líráját minden biztonnyal nem forgatta; hihetőbb az, hogy a Tolnairól hallott vázlatos adatokba, műveinek szórványos ismeretébe azt a képet látta bele, amelyet a magyar zseni-sorsról és a magyar ugarról kialakított; kifejezéseit erősen befolyásolhatta önszemlélete is. Persze, ez az Ady-nyilatkozat jó ideig ismeretlen maradt; szerepe a Tolnai-legenda kialakításában csak évtizedek múlva kezdődik, amikor Tolnait főként a népi mozgalom kezdi fölfedezni.

Népszerűsége már virágjában van, amikor Móricz Zsigmond kezd vele foglalkozni, s mint legnagyobb regényíró-elme előtt hajt előtte zászlót. Sőt: még Adynál is erősebb szavakkal vádol: „Az a gyilkosság, amit Tolnai Lajoson elkövetett az élet, beletartozik a magyar történelembe. Semmisem mutatja meg annyira a múlt korszak szellemét, mint ez a bámulatos és megreszkettető sors.” Félek, hogy az 1941-es Móricz, Adyhoz kissé hasonlóan, megint csak a maga üldözöttségéről panaszodik, legalábbis ezt festi rá Tolnairól alkotott képére. Életművét ő már jobban ismeri — kérdés, mennyit tudott élete folyásáról. De ő már egyik fő mestere a Tolnai-legendának, s kettejük — Ady és Móricz — tekintélye adott neki annyi hitelt, hogy marxista irodalomtörténetírásunk is átvette. A „gyilkosság” az irodalmi életben is főbenjáró vétség; Móricz nyilvánvalóan a kortársakat is, az utókort is vádolja vele. Igaz, hogy az irodalomban csak azt bűn meggyilkolni, aki megérdemli, hogy éljen — s az meg egyáltalán nem ritka jelenség, hogy idegen ízlésű korok nemcsak problematikus, második vagy harmadik vonalbeli tehetségeket, hanem lángelméket is egy időre elfelednek. Szóval: a „gyilkosság” vádjá megér egy kis nyomozást, mégpedig a Tolnai-legenda körül általában.

Én magam csak az első lépéseket óhajtom megtenni. Főforrásom maga *A sötét világ*, amely tele van áruló jelekkel és félig kimondott tényekkel. Csak kis méretben tudtam hírlapi kutatást végezni (az 1887-es választásokkal kapcsolatban) — az azonban elég tanulságos volt. Szeretném egy kicsit szemügyre venni a legenda néhány fő mozzanatát.

Tolnai anyagi helyzete 1884 után. — Marosvásárhelyt megszabott fizetéssel és mellékjövedelemmel járó állást hagyott ott. Az, hogy a lelkeszségről lemond és állami tanári állást vállal — alkalmasint az ekkorra kialakult feszült viszony hatására —, 1872-ben már fölmerült; ekkor zajlott le (*A sötét világ* XIII. fejezete szerint) kihallgatása Trefornál, amelyre még majd

visszatérek. 1884-ben, miután előbb állásától felfüggesztették, majd ő maga beadta lemondását, utolsó nagy verekedési botránya, éveken át megújuló pörösködése, aztán egykori barátainak elhidegülése megértették vele, hogy ilyen reményei ezúttal még kevésbé lehetnek. Egyelőre tehát be kellett érnie a szabad író mesterségével és jövedelemforrásaival.

Egy idő óta divat vádolni a kiegyezéses kor társadalmát, kormányát, kulturális szerveit, hogy legjobb íróit nyomorogni hagyta. Kétségtelen, hogy egyesek közülük embertelen nyomorba jutottak (Reviczky, Mikszáth stb.). Kérdés: kit lehet vádolni ezért? Rendszerint olyanokról van szó, akik az írásból akartak megélni, az írás pedig a polgári korszakban szabad pálya; olyan intézmény, amelynek hivatalból és rendszeresen írókat-művészeket kellene eltartania, nincsen. Fizetést ekkor már az akadémikusok sem kaptak; kiadók és szerkesztők a közönség pénzével sáfárkodtak; bajosan lehetett tőlük várni, hogy jótékonykodjanak vele. Hibájukul azt lehetne felróni, hogy egy-egy tehetséget nem ismertek fel — de itt is könnyű nekünk, akik már az egész Mikszáthot vagy Reviczkyt látjuk. Az érettségi után egy évvel Pestre felköltöző diákban, vagy a vidéki állását otthagyo fiatal jogászban ugyan ki ismerte volna akkor fel a bizony csak későn kibontakozó tehetséget? A szerkesztőknek nincs varázsvesszejük, hogy az önjelöltek közt válogatni tudjanak.

Olyasféle képzetek is szoktak lábra kapni, mintha a korszaknak nagy kulturális jövedelmei lettek volna, de ezekre egy bizonyos klikk „ráült” és idegeneket nem engedett a húsos fazékhoz. Ez még leginkább az akadémiai vagy Kiszfaludy-társaságbeli tagságra és jutalmakra áll; ezek elosztása körül csakugyan érvényesültek csoport-szemponok. Mindez azonban önmagában nem jelentett holtig való eltartást is. Az Akadémia nem bankház vagy üzleti vállalat volt; a vezető pozíciókban ülők rendszeres jövedelme sem az irodalomból származott. Az öreg Gyulai valóban állás- és jövedelemhalmozó volt — de nem vette el a fiatal írók kenyerét. A „szabadok” közül Jókainak búsás jövedelme volt az írásból, Vajda is, panaszai ellenére, tűrhetően keresett; viszont a pénz mindkettőnek kifolyt a kezéből.

Szóval: Tolnai körül se legyenek olyan várakozásaink, hogy Pestnek diadalkapuvál kellett volna őt fogadnia, és azonnal valami jól fizetett színekurába beültetnie. (Akkori szokás szerint a szállodák az újságokban adták tudtul: milyen nevezetesebb vendégük érkezett. Tolnai panaszkodik, hogy ezen a nyomon senki se látogatott el hozzá az Erzsébet-szállóba.) A komor tónus, amellyel a fővárosba való megérkezésüket és első botladozásait ecseteli, már-már fölkelti részvétünket. Része van (önéletrajza szerint) néhány fájó visszautasításban — de végül is a szabad írói pálya nem bizonyult mostohának hozzá. Maguk az adatok ismertek: a felköltözését követő évben csaknem párhuzamosan öt regénye folyik napi- és hetilapokban; egy nem valami magas szintű hetilap, a »Gondúzó« meg havi száz forinttal főmunkatársnak is szerződteti. (Ha valaki át akarná számítani, megemlítem, hogy egy forintból lett a Wekerle-féle pénzügyi reform során két korona, egy korona pedig a század elején többet ért, mint a Horthy-korszak pengője. A családban pedig, medikus fiával együtt, hárman voltak.) Nyomor-ról bajosan beszélhetünk tehát; megint ismert adat az, hogy 1885 nyarára már 312 négyszögöles házhelyet vesz a Tisztviselő-telepen, erre (alább még tárgyalandó) mecénásai a házat felépítetik, úgyhogy 1886 tavaszán már „palotájába” be is költözködött. Elég szép anyagi siker, nem egészen két év alatt! 1886-ban újabb, rendszeres mellékjövedelemhez jut: mecénásai megteszik az újonnan induló Fővárosi Közlöny szerkesztőjének. Anyagi sikerei ismeretében nem ütközünk meg azon a panaszán, hogy a lap „búsás jövedelméből . . . neki csak a morzsa jutott”. — Nos, ez a morzsa egy másik nyilatkozata szerint évi 6—700 forint volt, tehát kb. havi 50 forint. A hozzá fűzött vádaskodás: „meg is kapta búsás jövedelmét egy kocsmá- és legelőbérlet”, majd: „a fősummát Könyves Nagy István úr tette el” — már tisztára a Szabó Dezső hangja.

1887 nyarától kezdve aztán néhány szűkebb esztendő következik. Adataiból, amelyek általában panaszkodnak és csak ritkán szólják el magukat, nehéz kiokosodni; a pontos számokat ma már nem tudhatjuk. A telket is részben adósságra vette; ha hihetünk szavainak, az »Irodalom« kudarca is adósságokba rántotta, alább még tárgyalandó kis politikai kalandja

miatt a Fővárosi Közlöny szerkesztését elvesztette, mecénásai egy részét elidegenítette. „Egy-szerre csak azon kezdtem észrevenni, hogy a vizek körültem rettenetesen apadnak” (*A sötét világ*, XXV.). De amikor számba veszi: melyik napilapnál dolgozhatna, az »Egyetértés«-t azzal intézi el: „a legalantasabb napszámmal dolgozott; oda nem mehetek”. Ekkor indul meg újabb vándorlása fix állásért, amely végül is 1889-ben az óradíjas fővárosi tanársághoz, 1895-ben pedig a polgári iskolai igazgatósághoz vezetett. Ekkor már özvegy, fia pedig önálló orvos. (Közben »városatyá«, a városi képviselőtestület tagja is lesz, sőt társszerzővel tankönyvet is ír. Ebből is csak csurran valami, valamint az írásból, amelyet az utolsó évek kivételével rendszeresen folytatott.) Fizetésének adatait Gergely Gergely közli: havi 132 forint, s ha a negyed-évenként fizetett 127 Ft lakbérilletmény egyharmadát hozzáadom, fölmege havi 170 forint fölé. (Az átszámítást mellőzöm; esetleg kiderülne, hogy vásárlóerőben kapott annyit, mint én most.) A 90-es évek elejétől több nyáron Marienbadban (Mariánské Lázně) tart kúrát; legnagyobb gondja az, hogy testsúlyát 100 kilóra vagy azon alul leapassza. Ez se a nyomor jele, de nem is humorisztikus téma: a csehországi fürdőhelyet már a beteg, előregedett ember keresi föl; ezidőbeli levelei magányról, betegségről panaszkodnak és megtört, sívár öregségről árul-kodnak.

Tolnai és rosszakarói. Apai örökség gyanánt nemcsak testi alkatát, jellemét és tempera-mentumát kapta, hanem egy baljóslatú emléket is: Hagymásy Sándor nótárius úgy szerzett magának igazságot főnökénél, hogy megpofozta; el is vesztette emiatt állását. Az emlék ott kísért, közvetlenül is, férfi- és öregkori írásaiban: céloz rá *A polgármester úrban*, elmeséli *A sötét világ* I. fejezetében. Közben irodalmi motívummá is válik: Fekete Ézsau, az „új főispán” meg-veri Serédy grófot, Bende Béla gróf megpofozza a rágalmazó szerkesztőt; *A mai Magyarország* egyik novellájában az újságírók megbotozzák. *A rongyos* c. kései, erősen öntükröző regényben a sértett igaz embernek a fia veri meg nyilvánosan a sértőt. Hátha arról van szó, hogy az apai magatartás valósággal hőstetté válik a fiú emlékeiben, fantáziája előtt dicső példaképpé, amolyan vonzó-babonás lelki tényezővé, amely utánzásra buzdít?

Mert az, hogy ellenfelein nyilvános tettelegességgel áll bosszút, az ő életében is megismét-lődik. Az első áldozat Gönczy Pál, a református gimnázium igazgatója, amelynek Tolnai tanára volt. Ugyancsak fiatal tanár korában pofozta meg Felméri Lajos nevű kollégáját. Utolsó marosvásárhelyi hónapjában a helyi lapban ellene írt rágalmazó cikkekről mondja: „kikerestem gazdáikat és derekasan elbotoltam őket. Mit tehettem mást? Nemes Ödönt, ki legszemtelenebbül írt, egy tanárt, a Szászok hű emberét, kegyetlenül elcsépeltem az utcán, ország-világ láttára.” Az elverték egyike, Felméri, keresztény jellemnek bizonyult: 1879-ben, mint kolozsvári professzor, ő doktoráltatta Tolnait a szóbeli szigorlaton; beállítása szerint persze érzett kérdésén, „hogy a régi seb fölfakadt és ég kegyetlenül” — de talán ezt nem kell szószertint venni; mégiscsak odaengedte a szigorlatra. (*A sötét világ* XXIV. fejezet.)

Hanem Gönczy Pállal csunyán megtréfálta a sors. Gönczy a 67-es minisztériumok meg-szervezése során a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba került, s a középiskolai ügyosztály vezetője lett. Ahhoz, hogy Tolnai állami tanári állást kapjon, rajta keresztül vezetett volna az út. Először, 1872-ben, közvetlen a miniszternél, Trefornál próbálkozik. Föhrhécz szerint maga a miniszter hivatja, állást akar neki adni, de ekkor értesül arról, hogy Gönczyvel rossz viszony-ban van, s habozni kezd. Tolnai Arany Jánostól kér tanácsot, Arany azt javasolja: kérlelje meg Gönczyt. „Csak nem csapta pofon? Nem, ugy-e? Akkor mindig kibékülhetnek.” Tolnai kommentárja: „Van a pofoncsapásnál mélyebb sértés is. Az ilyet elenyésztetni hogy lehet?! Nem, semmiképp sem lehet.” Nem is próbál tehát Gönczyvel kiengesztelődni; sőt, megindítja burkolt támadásait ellene, a szépirodalom álarcában. Regényeinek már említett pamfletszerű elemeiben előkelő hely jut „Dencz Pál”-nak; *A nemes vérben* szereplő „Dencz és Éhes Egyesült Táp- és Tanintézete Pesten, Régi Szemét-ér”-re, egykori iskolájának igazságtalan satírájára csak röviden utalok. Az *Eladó birtokok* széles fronton folytatja a támadást a Dencz-féle „új falitáblák és az országos költségen hasznavehetetlenné gyártott Dencz-mappák” ellen, amelye-

ket a tanítónőknek az iskolákban hivatalból terjeszteniük kell, „a miniszteri tanácsos nagy könyomatú arcképével”. Egy kései, igen gyöngé művében, a már említett *A rongyosban* a vádaskodás már egészen alpárivá fajul, igaz, hogy körültekintően van álcázva; a mű gonosz intrikus alakja költ bátyja nevében ilyes rágalmakat; az „országos hírű Dencz Pál . . . házasságtörést követett el, egy nevelőnőt, sőt többeket hálójába kerített volna, s gyermektartásért a vén hetvenéves ember pellengérré állíttatott”. A fedőnevet akkor már Tolnai révén ismerték; Tolnai aztán méltatlankodik azon, hogy Trefort, amikor állásügyben újból hozzáfordult, nem fogadja. Pláne mikor a sors azt a kajánságot is elkövette, hogy a miniszter titkára — legifj. Szász Károly volt, annak a Szász-dinasztiának a tagja, amelynek Tolnai már Marosvásárhelyen s azóta nem is egyszer arcába dobta a kesztyűt.

Gönczy ide, a Szászok oda: a díszhely ebben a sorozatban mégis Gyulait illeti meg. Már a Gönczy-féle intézetben tanártársak voltak egy ideig; Papp Ferenc szerint (Gyulai Pál II. 18.) a jó viszony nem volt teljesen zavartalan, de mégis fennállhatott; *A sötét világ* szerint: „mikor Pestről elköltöztem, vacsorán volt nálam”. S a szálak még Marosvásárhelyen is tovább szövődnek. Gergely Gergely adatai szerint az „Erdély” c. lapban 1871-ben kedvezően nyilatkozik Gyulairól; 1873-ban megint Pestre szeretne költözni és Gyulaihoz fordul tájékoztatásért; Gyulairól úgy tudja, hajlandó lenne őt támogatni a Kisfaludy Társaság titkári székének elnyerésében. A nagy tűzvész után Gyulaihoz, az Írói Segélyegylet titkárához fordul segélyért. Az *Erdélyi Figyelő*, a Kemény Zsigmond Társaság lapja közli (1879) Gyulai beszédét, amellyel a Toldi Szerelmét a Kisfaludy Társaságban bemutatta, s szemelvényeket Arany művéből is; Gyulait, sőt Szász Károlyt is a társaság tagjai közé választja.

Ilyen körülmények közt következik be, hogy Gyulai 1879-ben Tolnait a pesti egyetemen magántanárrá habilitálja. Erről a Tolnai-méltatások igencsak szűkszavúan emlékeznek meg; a kései visszaemlékező Tolnai is csak pár szót szentel neki: alighogy Kőlozsvárott ledoktorált, „kevéssel utóbb a budapesti tudományegyetem magántanárrá habilitált, elengedve vizsgát, próbaelőadás tartását, minden ilyen járulékot.” Doktori értekezését, amely, úgy látszik, a habilitáció alapja is volt, Gyulai a Budapesti Szemlében közölte. A habilitációt az év vége felé a miniszter (Trefort) aláírta; eleinte Tolnai maga is kételkedik a hír valóságában. Hogy a tények vonalán haladjunk: az 1880—81-es tanév első felére előadást hirdet „A XIX. század epikus költészete” címen (It, 1913. 407). Nyilvánvaló, hogy — akkori szokás szerint — ő is, mint magántanár, megkapta a kar felszólítását előadás hirdetésére; a megadott címet fölveték az egyetem tanrendjébe; annak azonban nincs nyoma, hogy csakugyan előadott volna; ez az akkori közlekedési viszonyok közt nehezen ment volna. (Amit Gergely Gergely állít, hogy „venia legendi”-t nem kapott volna, tévedés. Tolnai maga is azt írja, hogy az egyetem „megadta a jogot”. Később így említi: „mint habilitált egyetemi tanár, de aki székemet eddig el nem foglalhattam”.) — Nos: a szűkszavú kortársi referátumok mögött vegyük észre a Gyulai jóindulatát is! A magántanári „kollokvium” és a próbaelőadás elengedése megbecsülést jelent; aztán emlékszünk a polgári kor egyetemeiről olyan habilitációs ügyekre, amelyek a professzor ellenállásán vagy rosszindulatán megakadtak. Tolnai ekkor már régen kisfaludysta, most a megszerzett doktorátus után ölébe hull az egyetemi magántanárság és a Petőfi Társaság tagsága — ez éppen nem vall üldöztetésre.

Hogy aztán közben mi történt, mi nem: egyszerre elkezdődnek Tolnai torzképei; előbb egykori iskoláját karikírozza, de jut belőle Gyulainak is (*A nemes vér*, 1882), majd *A oszlopbaróban* (1884) Szász Károlyt, Gyulai hívét és barátját csúfolja ki. Regényírói pályáján is 1882-re tehető a fordulat a pamflet felé, a szubjektivitás előretörése. Amikor Pestre jön és első találkozásukkor Gyulai elfordítja a fejét, ebben a néhány személyes támadás mellett része lehetett annak is, ahogy Tolnai papi hivatalát otthagyta. Tudjuk más esetekből is, hogy az emberi jellem bizonyos defektusai Gyulaiban erős ellenérzést keltenek.

Tolnai ezt egyelőre nem veszi tudomásul. 1885 elején megpróbálkozik azzal, hogy magántanári jogait érvényesítse. Emlékszünk még a polgári egyetem magántanári szabályzatára:

aki négy féleven át nem tartott előadást, annak jogai elévültek. Kivételt Tolnaival sem tettek; újra képesíttetnie kellett volna magát. Papp Ferenc szerint (II. 537) a bölcsészkar ápr. 23-i ülésén tárgyalta a kérdést; előadó, mint szakprofesszor Gyulai volt, és javaslatára a kar elutasító végzést hozott. Valójában, tudunkkal, ez Gyulai első ellenséges lépése; még ha felemelkedett volna is a megbocsátás heroikus magaslátára, a személyes bántáson túl neki is, a karnak is figyelembe kellett vennie, hogy Tolnai habilitációja óta tudományos munkásságot nem fejtett ki, és Marosvásárhelyt, pap létére, éveken át ádáz személyi harcokba és pörökbe keveredett. Pesten mint magánember meghúzódhatott; magántanársága felkelthette volna a református egyházi körök tiltakozását. (Szász Károly, akit Gyulainál is ádázabban támadott, 1884-ben lett a dunamelléki egyházkerület püspöke.)

Ez után indul meg Tolnai nagyszabású bosszúhadjárata Gyulai és hívei ellen. Az első friss reakció lehetett *A polgármester úr* (keletkezési ideje körül problémák vannak), bonyodalma egyébként is az irodalom körül forog; ellenfeleire a Hunyadi-ellenes intrikusok: Czilley és Gara nevét aggatja (Szász és Gyulai). S ha még csak tehetségüket vonná kétségbe! De emberi becsületükön is elveri a port: pénzéhes, irigy törtető, Tarczali anyagi romlásának előidézői. De megkapja a magáét az egykori tanítvány, Beöthy Zsolt (Alázatos Taksony), akkor már szintén egyetemi tanár; Tolnai út, ahova tud, így kerül ostora elé Rákosi Jenő és Rákosi Szidi, a színésznő is. Az *Eladó birtokok* egy epizódjában ugyanezek a motívumok ismétlődnek meg; de már az *Irodalom* (1887; az „Új Athenaeum”, ahogy Tolnai mondja) egyéb támadásai mellett tizenkét folytatásos cikksorozatot „szentel” kizárólag Gyulainak, „akiről én vettem le egy nagyobb kritikával, amit levehettem” — ez Tolnai önvallomása.

Ezután meglepő lépés következik. Ha az adatok igazak, e cikksorozat után, persze hosszabb idő múlva, került sor arra a jelenetre, amelyet *A sötét világ* XXIV. fejezete ad elő: Tolnait az egyetemi magántanárság nem hagyta békén; barátai, köztük Herczegh Mihály jogi kari dékán tanácsára elmegy, hogy Gyulait megkérlelje, s noha ez nem sikerül, Canossát jár még Alázatos Taksonynál: Beöthynél, sőt talán Szásznál is. Vajda Miklós (*Az új főispán* előszavában) „apostoli naivitása”-ról beszél; mi azonban csodálkozunk azon, hogy egy ember ennyire ne tudja felfogni sértéseinek súlyát, s ahhoz menjen el pártfogást kérni, akit többször is vérig megbántott. Még a nagy sértés sem olyan visszás, ha igazi hajthatatlanság és önérzet jár vele együtt.

Tolnai pedig nem mindig mutatkozik prófétai sértegetőnek; bizony le is alacsonyodik olykor. *A polgármester úr*ban a várhegyi társadalom egyik vezetője Czilley Béla, „az örökösen ingyen utazó professzor, a fülig adós hamiskártyás”. A Czilley név e regényben a Szászokat takarja, világos tehát a célzás Szász Bélára, a későbbi kolozsvári professzorra. Persze sajtópört nem indíthatott, mert a támadás jól volt álcázva. De a sajtópörre már módja lett volna Eötvös Károlynak, aki nem tudni miért volt a begyében. *A rongyos* című regény gonosz lelkű főszereplőjének veszett ügyében védőre volna szüksége. „Felmegy Pestre, átadod a pereidet Eötvös Károlynak, s győzni fogsz. Aki annyi gazembert meg tudott oltalmazni, annyi szennyest tisztára mosni; az, ne félj, mert megtisztít attól a néhány korbácsütéstől téged is.” Az ilyesmi nyilvánvalóan azért nem ment pörre, mert Tolnai támadásait ekkor már egyáltalán nem vették komolyan. — Amikor Marosvásárhelyről menekülve kezdi Pesten felvenni személyi kapcsolatait, felesége egyik rokonának családjá „és a szomszédjokban lakó rokonok igen leverten és gyanús kérdésekkel fogadtak”. Sopánkodtak, sóhajtoztak, szemrehányásokat tesznek; feleségének azt mondják: „Az uradat be fogják zárni.” „Ki mondta? — kiáltá nőm. — Antal Géza, akinek az anyját legjobban megbántottátok.” Antal Géza a nagy vásárhelyi ellenfélnek, Antal Lászlónak, a későbbi regények Szoritsd Lászlójának a fia volt; nem tudom, az odavetett mondat nem rejt-e valami olyan sértést, amelyet Tolnai ottani utolsó elvukult heteiben követett el — s amelyről jobbnak látta többet nem mondani.

Az adatok tárgyilagos mérlegeléséből azt hiszem, levonhatjuk azt a tanulságot, hogy sem Trefort, sem Beöthy, sem Gyulai nem voltak eredendően ellenségei Tolnainak; magatar-

tásuk, különösen a Gyulaié, egy ideig határozottan jóindulatú. De megvoltak a maguk meggyőződésai és elvei, s volt főként személyes öntudatuk és becsületérzésük; ennek nevében joguk volt a védekezésre és elzárkózásra, különösen amikor Tolnai támadásait személyes térre vitte át.

Tolnai és a politika. — Tolnai 1884-ben nem jött politikailag üres lappal Budapestre. Hogy a marosvásárhelyi eklézsiájában az erkölcs és a közéleti tisztaság zászlaja alatt vívott ádáz harcaiba politikai pozíciók is belejátszottak, arra csupán egy-két áruló jelből tudunk következtetni. Amikor Pesten megint politikába ártja magát: „Eszembe jutott, hogy Marosvásárhelyt is bajaim nagy részét a politikának köszönhettem. Baloldali voltam, mikor erős jobboldalinak kellett volna lennem — saját hasznoméért, és egy kissé hajoltam másszor a jobboldalhoz, mikor meg arra kiáltottak kgyót-békát, és a jobboldal bukott.” Sajnos, a részleteket elhallgatja; de Gergely Gergely disszertációja közöl idevágó adatot. A vásárhelyi református főgondnok egyik jelentésében a püspökhöz Kovács Áron tiszteletesről, Tolnai egyik főellenfeléről a következőket olvassuk: „Kovács Áron mint a szélső balnak a híve a nép söpredékéből pártot alakított, s politikai szereplésével tisztújításoknál, képviselőválasztásoknál, városi ügyek elintézésénél az elromlott néptömeg fékezetlen nyers erejével megfélemlítő uralmat gyakorolt” — s ellenfele gyanánt a „felvilágosodottabb polgári osztály”-t jelöli meg. A szélsőbal az akkori politikai terminológia szerint értendő; Tolnai nyilvánvalóan a másik szárnyhoz tartozik, kiegészítve még *A sötét világnak* azzal az odavetett mondatával: Erdélyben elsősorban a nemesség pártfogolta. — Az inga másik oldalra való kilengését mutatja az az adat (Förhécznél, 73. lap), hogy az 1882-es választásokra a helybeli függetlenségi párt fölvette képviselőjelöltjei sorába. A jelölőgyűlésen, amelyen a nagy politikusok közül Ugron Gábor is részt vett, végül is nem ő kapta a legtöbb szavazatot és a hivatalos jelöltséget — de úgy látszik, egy ideig legalább nem is közkatonája volt a pártnak. (Zárójelben hadd utaljak vásárhelyi harcainak másik, lappangó rugójára: nem volt erdélyi születés, ezért is tudtak ellene olykor annyi tömegszenvédélyt mozgósítani. Volt egy bizonyos erdélyi sovinizmus az anyaországiakkal szemben; Tolnai is panaszkodik egyszer róla, *A sötét világ* XIII. fejezetében: „Magyarországi embernek nem jó hely Erdély; ott a magyarországit korcsnak nevezik”. De aztán azzal adja vissza a kölcsönt, hogy ugyanilyen gyűlölködő gyanúsítással emlegeti később az Arany Jánost kezében tartó „erdélyi” klikket.)

A politikától Pesten sem tartotta magát egészen távol. Itt azonban nemcsak viszonylag csekély nyilvános szereplése számít, hanem az a körülötte kialakult pártfogói és mecénási kör, amellyel tanulságos lesz futólag megismerkedni. Ő maga bemutatja ugyan őket *A sötét világ*-ban — de ez a bemutatás többet mondott az olvasónak 1892-ben, mint ma. (Érdekes, hogy Dávid Gyula jegyzeteiben végignyomozza hitelesen valamennyit — de következtetéseket nem von le —, Gergely Gergely pedig figyelmen kívül hagyja őket.) Van ennek a díszes társaságnak egy-két közös vonása. Csekély kivétellel valamennyien városi notabilitások, a városi képviselőtestület tagjai, nem az országos politika bajnokai: Királyi Pál (Pest főjegyzője), Mérő János, Török József; tulajdonképpen ide lehet számítani azokat a fővárosi kerületekben föllépett országos képviselőjelölteket is, akik a helyi erőkre építettek, mint Bobula János és Morzsányi Károly. Pesti érdekeltsgű, noha országgyűlési képviselő, a közigazdász Wahrmann Mór, a Pesti Lloyd Társulat és a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke; a másik nagy gazdasági ember a bárósított Lévy Henrik, az Első Magyar Biztosító Társaság vezérigazgatója, aki 1885-ben Gyulaival egyszerre lett főrendiházi tag (a király nevezte ki!). Az, hogy a parlamenttől és az országos politikától távolabb vannak, használ Tolnainak: nem érdekli őket vagy nem ismerik feszült viszonyát az állami oktatásügyi hatóságokkal és az országos tudományos és irodalmi fórumokkal, nem sokat tudhatnak vásárhelyi viaskodásairól sem, s ha tudnak, hidegen hagyja őket. Számukra Tolnai főként a kaszinói szabadelőadó és bankettek lendületes tószatózója; mint ilyent, bámulják — akad köztük, aki írásait is olvassa.

Másik közös vonásuk, amit Tolnai sem titkol el, az, hogy vagyonos emberek, egy részük pláne dúsgazdag, többszörös milliomos (akkori értékben!) (Bobula, Török, Lévy, Wahrmann).

Velük szemben Tolnai felfüggesztette azt a regényeiben többször dokumentált álláspontját: minél gazdagabb valaki, annál szennyesebb úton lett azzá. Ő maga szolgáltat adatokat arra, hogy a mecénás szerepét is játszották nála, nem is mindig önként. Amikor a még említendő választási elnökség ügyében elszalad Mérőhöz, Törökhöz, Királyi Pálhoz: „ezek a nagy emberek hányszor nem voltak otthon, mikor sürgős dologban (a saját nyomorúságomban) kerestem”. (Nem okvetlen pénzről, hanem közbenjárásról lehetett szó.) Mérő János a házát építteti fel, Török József kertek rakott a ház köré, és kisebb dologban is segítette, „ami itt-ott hiányzott” a ház körül. Léway, a nagy adakozó, az »Irodalom« alapító részvényesei közé lép be és ezer forintot ígér. Amikor azonban Tolnai a lapot jórészt személyes nézeti és harcai eszközévé teszi, ez már erősen feszélyezi: a legtöbbet támogottak — Gyulai, főrendiházi tagtársa, Szász Károly püspök, a többi egyetemi tanár, képviselő — állítólag szaladgáltak is Léwayhoz; ő kereken meg is mondta: nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy Tolnai az ő pénzén támadja őket. Ezért aztán meg is szüntette a támogatását. Tolnai azt mondja (*A sötét világ* XXI.), hogy nem ment el hozzá többé személyesen és nem is kapott tőle semmit — később azonban elég homályos elbeszélést kapunk egy kellemetlen kölcsönügyről: Léway perelni akarja Tolnait, s a bajból megint egy fővárosi notabilitás húzza ki váltóval. Tolnai „kölcsönadott ajándékszerű összegről” beszél, ezeröttszáz forintról — de ez bajosan függhet össze az »Irodalom«-mal, mert akkor történt, amikor már egy-két éve tanított.

Végül térjünk rá ennek az illusztris társaságnak legfontosabb közös vonására: amennyire meg tudjuk állapítani, az egy Királyi Pál kivételével valamennyien kormánypártiak. De ne ijedjünk meg: Királyi Pál is csak a középpárt, az ún. »mérsékelt ellenzék« tagja, oda is a Deák-párt soraiból jutott el. (Tolnai A mai Magyarország ajánlásában „a nagy Deák Ferenc benső barátjának” nevezi.) Léway főrendiházi tag, Wahrmann Mór kormánypárti képviselő, Fenyvessy Ferenc, akit pártfogói közt említ, szintúgy; a két „nagy német zsurnaliszta”, akinek „nemesszívú” dicséretére hivatkozik (*A sötét világ* XVIII.), s akik művei német fordításainak útját egyengették: Falk Miksa és Silberstein Adolf — a kormánypárti Pester Lloyd napilapnál működtek. Tudunk a többi említett fővárosi pártfogónak kormánypárti beállítottságáról is. (Tolnai a szabadelvűeket alkalmasint abban a korban még dívó szóhasználatnál Deák-pártnak nevezi.)

A pesti Terézvárosi Kaszinót, amelynek Tolnai tagja és rendes felolvasója lett, a milliomos Bobula János alapította, „a párt tömörítésére”, „párthíveket toborzott és fényes vacsorákat rendezett otthon és a kaszinóban is”, „engem is észrevett; legbensőbb baráti körébe vont”. Ne törjük a fejünket; itt is a szabadelvű pártról van szó, annak volt Bobula 1887-ben a Terézvárosban nem hivatalos képviselőjelöltje. A díszvacsorákon, mondja Tolnai, „a főhely az enyém volt, mert a díszszónok én voltam”.

(Hogy Tolnai saját vallomásai alapján milyen nehéz tiszta képet kapni a politikai szerepléséről, az kiderül szabadkai előadójának történetéből, amelyet maga beszél el *A sötét világ* XXII. fejezetében. Egyike lett ez számos balsikerű vállalkozásának. Az előadásra kitűzött napon „agyonlőtte magát Mukits, az egyik politikai párt vezére, azé a párté, mely engem hívott”. Nem mondja meg nyíltan, hogy baloldali pártról van szó; ennek volt Mukits Ernő az irányítója, s ez szervezte a kritikus előadást is. Az ismert irodalmár, Milkó Izidor nem megy el az előadásra, mert „fél az ellenzékétől”, a Deák-párt pedig „maroknyi” csak Szabadkán. Gergely adataiból azt is megtudjuk, hogy a korábbi egri előadást Zalár József költő, megyei főjegyző buzgólkodására jött létre — órála ismeretes, hogy régi függetlenségi vitan. Úgy látszik, a vidéken Tolnai a függetlenségi zászlót vitte maga előtt — Pesten pedig, ottani összekötéseire való tekintettel, igyekezett ezt diszkrétan elhallgatni. Ezért nem ejt róla egy szót sem önéletrajzában.)

A kaszinói szereplés folytatásaként keletkezhetett az az ominózus pártelnökségi eset is, amelyről *A sötét világ* XXIII. fejezetében olvashatunk. Itt talán nem lehet Tolnait szándékos elhallgatással vádolni, mert az 1887-es választások részleteire és személyi körülményeire a

kortársak még jól emlékezhetnek. Minket, a késő utókort előadásának hézagossága mindenestire már zavarba hoz. A választások előkészületei során felajánlják neki az erzsébetvárosi (VII. ker.) Morzsányi-párt elnökségét. Az időben az egymással szemben álló pártok óriási propagandahadjáratot fejtettek ki (nem is mindig tisztességes eszközökkel); a kerületi szervezet elnöke személyével adott súlyt a propagandának, konkrét szerepe a különböző ankétok, előkészítő, bizottsági és nagygyűlések megnyitásából és levezetéséből, különböző szónoklatok és lakomai felköszöntők tartásából állt, amint ezt az egykorú tudósítások szerint Tolnai is tette. De mielőtt az elnökséget elvállalná, végigszaladja fővárosi támogatóit: Mérő Jánost, Török Józsefet, Királyi Pált, hogy tanácsot kérjen tőlük. A nagy utat hiába tette: mindhárman lebeszéltek, mégis ráállt az elnökségre, azzal az indokolással, hogy előzőleg már ígéretet tett rá.

A megtévesztő abban van, ahogy a három notabilitás jótanácsait és energikus tiltakozását a maga erős hangsúlyával elbeszéli. (Arról is megfeledkezve, hogy Királyi Pál ekkor ellenzéki: Apponyiék csáktornyai jelöltje, meg is választották. Amit Tolnai az ő szájába ad, azt Török vagy Mérő mondhatta.) Gergely Gergely szerint „Morzsányi volt az ellenzéki politikus, akinek VII. kerületi hívei Tolnait kérték fel a pártelnökségre.” Megértem Gergely tévedését; magam is azt hittem, a jól tájékozott Föhrécz ellenére is, hogy a jóakarók nagy felzúdulása azért van, mert Tolnai az ellenzékhez csatlakozott.

A korabeli sajtóból a következő kép bontakozik ki: A budapesti Erzsébetváros kormánypárti képviselője és 1887-ben újból hivatalos jelöltje Matlekovits Sándor államtitkár, a neves közgazdász. A választók egy része vele szemben ellenjelöltet állít Morzsányi Károly ügyvéd személyében, de szintén kormánypárti programmal. Mégis volt kettejük közt különbség: a Pesti Napló szerint a kerületben „a vagyonosabb polgárok nagyrésze Matlekovits-párti, míg a kültekkel polgárai s a kisebb iparosok Morzsányi körül csoportosulnak.” (P. N. 1887. jún. 17. esti.) De azért ragaszkodnak a kormánypárthoz; amikor híre jár, hogy Tiszák a kerületben Matlekovitsot tekintik egyetlen jelöltjüknek, „a pest-erzsébetvárosi Morzsányi-párt tegnapi értekezletén az elnök Tolnai Lajos és dr. Csillag Zsigmond valótlannak jelentették ki az ellenpártnak azon állítását, hogy ott már 1700 választó iratkozott be (ti. a jelölőlístára). A párt küldöttségileg tisztelgett a miniszterelnöknél s a kormánypárti végrehajtóbizottság elnökénél, akik kijelentették, hogy Morzsányi személye ellen semmi kifogásuk sincs.” (P. N. 1887. máj. 6. reggeli.) — Nem lehetetlen, hogy Tolnai is ott tisztelgett Tisza Kálmán előtt. Megröjök-e érte? Ugyanezen a választáson három írótársa volt hivatalos jelölt és lett képviselő szabadelvű programmal: Jókai Kassán, Arany László Nagyszalontán, Mikszáth a háromszéki Illyefalván. Ez pedig több, mint elnöknek lenni a nemhivatalos jelöltnél. A hibás az utókor, amely Tolnaiból erőnek erejével ellenzékét akar faragni — a politikában is.

Morzsányi 1887 júniusában mindenesetre kibukott, de egyáltalán nem bukott le végleg: 1892-ben ő lett a kerület szabadelvű párti képviselője. Tolnai keserű következményeket tulajdonít ennek a bukásnak. „Kisöprtek, mikor megbuktunk, mint a szemetet, mindennün-nen.” Hogy a Fővárosi Közlöny szerkesztőségét csakugyan emiatt vesztette-e el, azt még — ha lehet — meg kellene nézni. Azon pedig ne lepődjünk meg, hogy a megbukott Morzsányi-párton mar egyet: kapzsi senkiknek nevezi őket: „A szegénység, a nyomor, a becsület, oh, mily utálatos szerepre kárhóztatja az embert! Dolgoztattak éjjel-nappal — és nem adtak semmit.” „Ha beszélni kellett: akkor menjünk Tolnaihoz, ő majd szónokol, ha meg kellett a tanácsot polgármestereivel hívni pártvacsorára, nagyszerű Károly-estére — hát nekem kellett elvállalnom a hívogató vőfély szerepét”. Az elkeseredés itt is félrevitte a tollát. Az emlékezetes bukás és kisöprés 1887 nyarán volt, s Gergely Gergely idézi azt a Pesti Napló-cikket (1889. jan. 29.), amely szerint Tolnai részt vett az Erzsébetvárosi Körben Morzsányi Károly névestjén, és nagy sikerű pohárköszöntőt mondott Ráth Károly polgármesterre. Tehát a szájak ekkor még nem szakadtak el.

Azt hiszem, a tanulság világos. 1884 után Tolnai csak egy politikai párttal van huzamos kapcsolatban, és az Tisza Kálmán pártja. Hogy ez mennyire jelenti Tisza politikájának tudatos

elfogadását, arról lehet tündönni. Szépirodalmi művei inkább azt sejtetik, hogy határozott politikai elvei nem voltak. Csaknem egy évtizeden át munkatársa a klerikális-jobboldali *Magyar Szemlének*, ugyanakkor dolgozik a függetlenségi *Budapestbe*, a vulgárisan ellenzéki *Szabad Szóba* s végül a sovíniszta *Magyar Szóba* is. A pénzkeresés mellett a közszereplés volt neki a fontos; erre mindig is vágyott, és az, amit úgy fejez ki: „egy kis emelés nem ártana”. Pártfogói körétől, az egzisztenciális támogatáson kívül lapalapítási terveinek és egyetemi ambícióinak előbbrevitelét várta; ha nem is a nagy támogatók szűkebb körében, de a politikai társaskörben születte meg az „Irodalom” terve, s ott noszogatták a magántanári jogainak felújításáért indított rohamra is. De nem volt radikális réformátor, mint Ady hitte, mint ahogy ebben a korban nem volt már agyonhajszolt vad sem. Gondolom, a „gyilkosság” Móricz-emelte vádja is elég problematikus.

Mégis, van valami furcsa ellentét ez időben az általa így nevezett (politikai) Deák-párt árnyékába húzódó — és az irodalmi Deák-pártot bőszerűen támadó Tolnai közt. Mint író, csakugyan az ellenzékkel tart; sok hír szól Petőfi-társaságbeli szerepléseiről. Szegény Kőműves Kelemen: amit politikai-emberi összeköttetései épített, azt irodalmi harcaival rendre lerontotta. S ellenzékiége is, hogy úgy mondjam, epigon-ellenzékiesség, amely csak a Petőfi Társaságig jut el. Nincs adatunk rá, hogy a 80-as évektől fellépő valódi modernekkel vagy a Hét körével közelebbi kapcsolatban lett volna; igaz, a Hét 1890 és 1898 között, főként az első években több rajzát közli. Így aztán művészete egyre inkább elsekélyesedik, s kiszorul az irodalomból, a ponyvajellegű Képes Családi Lapok hasábjaira. Nem kellett ehhez külön „meggyilkolni”.

Mindannak azonban, amit Tolnai művészetéről, anyagi helyzetéről, rosszakaróiról és barátairól, politikai helyzetkedéséről elmondtam, a többi közt egy fontos következménye van: újból meg kell vizsgálni és újra kell értékelni Tolnai műveinek társadalmi tartalmát és társadalombíráló elemeit.

Jegyzet. Tanulmányom megírásakor Gergely Gergely Tolnai-monográfiája még csak kandidátusi értekezés formájában állott rendelkezésemre. Bár sokat felhasználtam belőle, voltaképpen az utóbbi években több ízben tartott egyetemi előadásaimra támaszkodtam, s az ott fokozatosan kialakuló álláspontomat igyekeztem rendszeresen kifejteni. Néhány évvel ezelőtt tanítványom, Újlaki Klára írt szakdolgozatot „Az elbeszélő magatartás Tolnai regényeiben” címen; jó anyaggyűjtéséből a megfelelő szakaszokban sokat átvettem.

János Barta

DIE „DÜSTERE WELT” EINES SONDERBAREN SCHRIFTSTELLERS

(Lebenswerk und Persönlichkeit von Lajos Tolnai)

II.

In den weiteren Abschnitten der Studie wird die erzählerische Kunst Tolnais analysiert. Die traditionelle Haltung des Grossepikers herrscht bei ihm in immer geringerem Umfange; er neigt auch in der Erzählung zur Subjektivität, ist selbst in der Welt seiner Romane anwesend, folgt dem Schicksal seiner Helden mit lyrischer Anteilnahme. Der sogenannte epische Bericht weicht bei ihm meistens einer wertenden, gefühlsbetonten Darstellungsweise. Im Dienste der expressiven Subjektivität bedient er sich ganz modern gefärbter stilistischer Mittel; die sogenannte erlebte Rede, innere Monologe und Dialoge, die Beleuchtung der Handlung aus einer Doppelperspektive, Simultanismus sind zu erwähnen.

Die ungarische Literaturwissenschaft hält Tolnai für einen Anhänger oder mindestens Vorläufer der realistischen Bewegung. Das muss einigermaßen berichtigt werden. Seine Wirklichkeitsauffassung ist zweifellos realistisch, seinem Realismus werden aber durch die Neigung zur starken Stilisierung, durch die Enge seines Weltbildes und den expressiven Charakter seiner Ausdrucksmittel bedeutende Schranken gesetzt. Die Rahmen der traditionellen Romangattung werden bei ihm stark aufgelockert; die Subjektivität und das

oft zu Tage tretende persönliche Anliegen bilden seine realistisch entworfenen Kompositionen in die Richtung des Pamphlets um. Was den menschlichen Gehalt seines Lebenswerkes betrifft, gehört er keineswegs zu den reichen, vielseitigen wirklichkeiterschliessenden Epikern. Den wahren Gehalt der Werke macht sein Lyrismus, seine oft hervortretende Ergriffenheit vor den Schönheiten und Tiefen des Lebens, noch mehr aber seine Satire, seine moralisierende Leidenschaft, sein Hass gegenüber den Schattenseiten der menschlichen Welt aus. Nur dass eben diese Gefühle nicht immer zur echten künstlerischen Tiefe reifen können.

Der letzte Abschnitt der Abhandlung versucht einige biographische Daten zu klären, und nimmt gegenüber der legendarischen Entstellung des Lebensbildes von Tolnai Stellung. Bisher wurde immer wieder sein Elend, seine oppositionelle politische Gesinnung betont; immer wieder wurde behauptet: er sei von boswilligen Gegnern verfolgt worden. In Wahrheit erreichte er nach seiner Rückkehr in die Hauptstadt bald einen materiellen Wohlstand, — er selbst hat seine Freunde, die im literarischen Leben und in hohen kulturellen Ämtern tätig waren, durch schonungslose Beleidigungen gegen sich gereizt, — schliesslich hatte er als Politiker zu der Regierungspartei von K. Tisza längere Zeit hindurch persönliche Beziehungen.